

este cel care conduce procesul de escavare și prin urmare este obligat să cunoască tot ceea ce poate oferi tehnica actuală în scopul unei abordări cât mai reale a posibilităților

de descifrare a trecutului cel mai îndepărtat în vederea reconstituirii plenare a culturii materiale pre- și protoistorice.

Marin Cărciumăru

Inscripțiile Daciei romane, vol. III : Dacia Superior, 3. Zona centrală (teritoriul dintre Ulpia Traiana, Micia, Apulum, Alburnus Maior, Valea Crișului), adunate, însoțite de comentarii și indice, traduse de Ioan I. Rusu în colaborare cu Octavian Ficca și Volker Wollmann, București, 1984, 469 p. *

Recentul fascicul din seria *Inscripțiile Daciei romane* a culegerii naționale *Inscripțiile antice din Dacia și Scythia Minor* este cel de-al treilea la număr din vol. III consacrat așa-zisei *Dacia Superior* (Banatul și Transilvania, fără teritoriul de nord, devenit pe timpul lui Hadrian *Dacia Porolissensis*; dar sud-estul Transilvaniei aparținea Daciei *Inferior* = *Malvensis*). După prefață (p. 7—13), urmează *corpus*-ul propriu-zis al inscripțiilor (440 numere: p. 14—434), un tabel de concordante bibliografice (p. 435—440), abrevieri și bibliografie (p. 441—449), indice (p. 450—469). Ilustrația (fotografii și desene) este prezentată în text; localitățile cu descoperiri epigrafice repertorizate se regăsesc pe harta de la p. 12.

Prezentarea acestei cărți are în vedere eliminarea unor erori de ordin epigrafic și bibliografic; alte observații generale privesc modul de editare a inscripțiilor. Însemnările noastre urmăresc numerele de ordine din *corpus*.

15. O nepotrivire la sfârșitul r. 6 între ilustrație și transcriere: în fotografie [*Gellus*, în desen *GETAENS* (ligatura A=I), dar ultimul nu se vede în fotografie), în transcriere *Gellae* (partenă).

16. În r. 4, *Valea* în desen (fotografia este obscură), *Valea* în transcriere.

39. În r. 5, *LXIII G.M.* ultimele două sigle nu pot fi completate *G(e)m(inae)*; dealtfel, din fotografie și chiar din desen rezultă că este mai degrabă un N, eventual epitetul *Ant(onia)* (în ligatură), cum se sugerează în CIL. Dedicantul *Att(ilius) Arimo* (r. 6—7) nu are *praenomen*: T de la începutul r. 6 este un simplu semn (vezi în r. 2 între *ET* și *SILVA*) (CIL, III, 12565 reproducă „N”).

În repertoriul epigrafic, inscripțiile de la Micia reprezintă unul din loturile cele mai importante de inscripții. Aici bibliografia

generală asupra așezării este incompletă, lipsese în special publicațiile mai noi privind săpăturile efectuate de Muzeul de istorie al R. S. România: vezi volumele de *Cercetări arheologice* editate de această instituție: I. 1975, p. 217—229; III. 1979, p. 105—126.

53. În r. 1—2, *Anton(i)*, cu ligatura N+I, cum apare în desen și se vede, se pare, și în fotografie: în transcrierea autorilor, *Anton(ini)*.

55. Parantezele pătrate sînt așezate defectuos: cf. fig. 43.

61. Inscriptie fragmentară inedită, de la Micia: transcrierea propusă este defectuoasă, iar întregirea fautezistă. Propunîndu-ne a reveni asupra acestei inscripții, cu ilustrația adecvată, atragem acum atenția că în r. 1 sînt de fapt literele AND (ultimile două în ligatură), eventual *Alexand(er)*: în r. 2, ... *EEXSO*..., iar în ultimul MIC SS (ligatura M+I), sugerînd *Mic(iens)* (sug.) (*supra*) (*s(cript)*—).

63. După cum se vede destul de bine și în fotografia publicată, la începutul r. 3 se păstrează partea de jos a buclei literei P (nu este spărtura pietrei, cum reproduce desenele), iar nu T: este vorba de *praenomen*-ul prefectului, așa cum a citit primul editor al epigrafiei (L. Mărghitan).

75. Ne întrebăm dacă în r. 6 al inscripției numele prefectului, redat *MPLMRV* în desenul lui A. Fodor, nu este mai degrabă cel al lui *Ampius Rufinus* din inscripția nr. 61: personajul și-ar fi îndeplinit prima și cea de-a treia misiune ceverstră la Micia, conducînd mai întîi o cohortă, revenind mai tîrziu la conducerea unei unități de cavalerie.

77. Altar cu inscripție, dispărut după descoperire; inscripția săpată pe fața principală și pe o latură a monumentului. Multe elemente ale inscripției au rămas neînțelese chiar pentru Mommsen, cînd a inclus-o în CIL, III, 1343. Ocupîndu-ne de această ins-

* Pe verso paginii de titlu, se face mențiunea: „La excerptarea informațiilor epigrafice din publicații, pînă în anul 1971, au mai colaborat prof. dr. doc. N. Lascu, dr. D. Protașe, dr. E. Chirilă și dr. N. Gudea”.

cripție (*Studien zu den Militärgrenzen Roms*, II. *Vorträge des 10. Internationalen Limeskongresses in der Germania Inferior*, Köln-Bonn, 1977, p. 367 — 372), ne-am oprit în special la r. 6 — 7, unde am propus: *[et Iul(iae) et Plaut(ili)ae] [Aug(ustarum)] DE P?* [...]*Jo bas(ileian) al(ae) Cam(pagionum)*; propunerea numelor celor două *Augustae* se sprijină pe inscripția micienă contemporană (anul 204) nr. 47, iar întregirea pentru *BAS* a fost propusă deja de K. Torma. Pentru editorii IDR, III/3, acestea ar fi „restituiri dubioase”, uitând că formula *sub cur(a) Iul(i) Terentiani pr(a) f(ecti)* arată clar că este vorba de executarea unei lucrări (militare) — iar nu o restituire de genul *aff(ice) Bal(l)acorum mil.)* (cum a propus N. Goslar); grija lucrărilor a avut-o prefectul aiei I Hispanorum Campagionum (în r. 9 — 10: *pr(a)ef. eq(uitum) stup(ae) s(crip-torum)*), cum completează, fie și cu semn de întrebare, Mommsen). Pentru r. 7, s-ar putea eventual avea în vedere și *basis* (cf. CIL. II, 1725; V, 4318). În încheiere se poate face observația că propunerile de întregire ale editorilor IDR, III/3 ar fi trebuit să țină seama de textul transmis de sursele primare.

84. Neconcordanță între desen (fotografia este obscură) și transcriere (în special în r. 2).

88. Ultimul rind este transcris *et(otum) solv(it)?*, dar în fotografie se văd destul de clar literele *V S*; în desen sînt redată și alte semne (eventual, fotografia a fost retușată, ceea ce ar explica diferențele dintre aceasta și desen).

116. Altar votiv, descoperit de L. Petculescu în 1979 și comunicat nouă: indicația despre locul unde se păstrează (la un locuitor din Vlceez, com. Vețel, jud. Hunedoara) este după publicația noastră (în SCIVA, 31, 1980, 3, p. 457 — 458, nr. 2). I. I. Russu pretinde a observa la sfîrșitul r. 1, în marginea dreaptă a altarului, un *I*, care ar fi chiar *hasta* stîngă a lui *N* — ceea ce ar îndreptăți lectura *Pluton(i)*. Dar editorii IDR, III/3, care nu a văzut inscripția, se înșală, iar desenul confecționat după fotografia publicată de noi este fals: „*hasta*” respectiv este de fapt marginea din dreapta a altarului, căci fotografia a fost luată ușor oblic, pentru a da relief literelor, deci se vede parțial și una din fețele laterale. Lectura corectă este deci *PLVTO*, indiferent dacă este *Pluto* la nominativ ori dativul lui *Plutus*.

118. „În r. 3 se disting literele *PREF*, deci *pr(a)ef(ectus)*...” în desen apare ligatura *A + E*, dar în fotografie nu se vede nici o literă.

126. Ultimul rind al inscripției (r. 5) nu se mai păstrează acum: această diferență (vezi fotografia și desenul, redînd starea actuală a inscripției) ar fi trebuit menționată.

130. Fragment de altar votiv, reproduc „după o fotografie dată în anul 1974 de C.C. Petolescu (București) (fig. 106)” — de fapt,

piesa este publicată de noi în SCIVA, 28, 1976, 3, p. 394 — 395, nr. 2, fig. 1/3 (foto) (se află la Școala generală din Vețel, nu la București).

Deși am comunicat imediat lui I. I. Russu descoperirea, împreună cu lectura și întregirea inscripției, d-sa se a hazardează căutînd o soluție diferită, pe baza unui desen propriu care falsifică textul epigrafic (o copie a acestuia ne-a trimis și nouă încă din 1976, dar i-am atras atenția că desenul nu este corect). Astfel, litera *S* din r. 1 este în realitate o trunchă, iar în continuare apare *H* în ligatură cu *E* (acestea se observă chiar în reproducerea fotografică din *corpus*): foarte probabil, *Hecrudi*!). În rîndul următor, *DOM* poate fi *Domfestico*), (dativ), însoțind eventual ca epitet pe *[Silvano]* din rîndul anterior; mai degrabă ni se pare însă a fi un nume: *Domes-ticus*) sau chiar *Domitius*! (vezi inscripția micienă nr. 73, în care apare *Dom(itius) Herculanus*, unul din cei doi *magist(ri) cultorum Herculis*)). În ultimul rînd, *FL*, cu însta literei *L* mai lungă, pare a fi *nomen*-ul cohorței II Flavia Commagenorum — dedicantul puțin fi un militar.

Spre convingere, trimem la dispoziția ed. IDR, III/3 un estampaș al acestei inscripții.

140. Transcrierea nu concordă cu realitatea (vezi fotografia și desenul): în r. 2, ultimele litere sînt *AE*, deci nu *Ac(t)ia*; în r. 4 *ARAMA*, nu simplu *aram*; apare încă un rînd (r. 6), avînd gravată litera *P*, întregită *jp(osuit)*, dar în fotografie (clară: retușată?) nu se vede nimic.

141. Fiînd vorba de un *lapi(darius)*, ar fi trebuit citată comunicarea Luciei Teșosu-Marinescu despre atelierul lapidar de la Micia, publicată în rezumat în *Actes du VIIe Congrès international d'épigraphie grecque et latine*, Constanța, 9 — 15 septembre 1977, București-Paris, 1979, p. 482.

143. Bibliografia asupra cavalerului trac în Dacia trebuie completată cu monografia lui N. Hamparțumian, *Corpus Cultus Equitis Thracii* (HPRO, 74), IV. *Moesia Inferior (Romanian Section) and Dacia*, Leiden, 1979 (vezi și observațiile noastre, în SCIVA, 31, 1980, 4, p. 637 — 640); de adăugat relieful descoperit la Orlea (Dacia Inferior) (SCIVA, 33, 1982, 4, p. 435 — 437).

156. Vîrsta defunctului apare *IX* în desen *IX* în transcriere (fotografia este obscură).

157. Vîrsta defunctului apare în ilustrație *XVII*, dar în transcriere *XVIII*: în ultimul rînd se văd, în desen (și se pare la fel în fotografie) literele *P P P*, dar se transcrie și se completează *f(ilio)? p(ientissim) p(osuit)*.

158. Neconcordanță (r. 2 — 3) între desen (fotografia este inutilizabilă) și transcriere (cognomenul defunctei).

164. Textul epigrafic adoptat este reproduc după publicația noastră din SCIVA, 27, 1976, 3, p. 393 — 394, nr. 1, fig. 1/1 — 2 (foto și desen). În bibliografia de la această ins-

cripție, se menționează însă într-o paranteză : „lectura în r. 5 ALAE CLAV, C. C. Petolescu, cum am indicat noi în 1972”.

Pentru a risipi orice confuzie ce poate genera această notă, amintesc următoarele : După apariția rectificării propuse de noi în 1976 în SCIVA, am primit o scrisoare expediată din Cluj-Napoca (2 octombrie 1976 : expeditorul nemenționat) conținând o fotografie după un desen (identic cu cel publicat în IDR, III/3, fig. 143 : pe verso, cu creionul, însemnarea : „este la IDR I” ?), precum și o foaie dactilografiată dintr-o lucrare purtând indicația de pagină 375 (în colțul stâng de sus, o însemnare de mână : „a. 1972”). În această pagină se prezintă, cu toată bibliografia, o unitate militară — din context *ala I Claudii nova miscellanea* : tot aici, inscripția în discuție este redată astfel : *[D.M.] Ulp(ius) [M]ettius vel. ex decur (ione) [afice] Clodud...*. Este posibil deci să existe o legătură între această anonimă misivă și afirmația din IDR, III/3, 184 : „cum am indicat noi în 1972”.

195. Materialul tegular de la Micia, în special din terme și casir, ar fi trebuit însoțit de desene și fotografii, pentru a ilustra varietatea tipurilor și lăntezia gravurilor ștampilelor în redarea literelor și în special a ligaturilor : de exemplu, nr. 195, 9b (unde se citează de fapt 2 ștampile diferite ca grafie : vezi MuzNat, I, 1974, p. 250, nr. 12 — 13). Sub nr. 195, 10 se prezintă „cărămizi și fragmente, în vreo trei variante, cu scriere retrograd (spre stînga), lectura dinspre dreapta, pe trei rânduri” : la bibliografie se citează, între altele, MuzNat, I, p. 250 nr. 14 — 15 (în realitate, trebuia citat numai nr. 14 — ștampilă citită crenat de J. Sziłłgyi; sub nr. 15 este același antropomorf, dar ștampilă de tip diferit).

Din repertoriul ștampilelor legiunii XIII Gemina descoperite la Micia a fost exclusă o ștampilă apărută întîmplător în est de castru, aflată în colecția Școlii generale din Vești : *LEG. XIII GE/mj./ANTONI NIGR.* (C. C. Petolescu, SCIVA, 27, 1976, 3, p. 397, nr. 6 : cf. CIL, III, 8063, 11, de la Apulum).

196, 197. Se omite să se consemneze că L. Mărghitan este coautor al articolului despre ștampilele tegulare de la Micia, publicat în MuzNat, I, 1974, p. 247 — 258.

197. Prezentarea ștampilelor cohortei II Flavia Commagenorum este confuză (editorii disting trei tipuri) : pentru clarificare, vom prezenta pe scurt descoperirile :

— *COH(ors) II FL(avia) COMM(agenorum)*. Imprimare inversă : litera O din *COH* este mai mică : piciorul hastei din stînga al celui de-al doilea M este mult prelungit cînd aspect de scriere cursivă. Această ștampilă a fost atribuită allădată crenat cohortei II Hispanorum (vezi rectificarea : C. C. Petolescu, SCIVA, 27, 1976, 3, p. 395 — 397, nr. 3 ; N. Gutlea, SCIVA, 27, 1976, 4, p. 519, nr. 3).

— *COH IL FL COMM* („tipul I” în IDR, III/3, 197) : vezi L. Petculescu, Potaissa, 3, 1982, p. 87 — 88, nr. 3.

— *CO(hors) SE(cunda) FLA(via) C(ommagenorum)* (C. C. Petolescu, SCIVA, 27, 1975, 3, p. 397, nr. 4 ; incomplet în IDR, III/3, 197, „tipul II”).

— *CO(hors) II COM(magenorum)* (C. C. Petolescu, loc. cit., nr. 6 : omisă în IDR, III/3, 197).

Repertoriul epigrafic al Micii trebuie completat cu două inscripții publicate de L. Petculescu, în Potaissa, 3, 1982 (1983) ; nu era inutil să fie introduse și acestea, mai ales că sub nr. 405 a se citează, după aceeași publicație, o inscripție de la Alburnus Maior. Nu înțelegem însă de ce au fost omise notele noastre din SCIVA, 27, 1976, 3, p. 393 — 398, unde se publică unele materiale noi și se propun câteva rectificări epigrafice.

La p. 207, prezentînd așezarea antică de la Uroi, autorii *corpus*-ului o identifică *Petrus* (din *Tabula Peutingeriana*) ; dar această formă este un ablativ, deci denumirea antică era *Petrae* (vezi și nr. 211), sugestivă, pentru exploatările de piatră (augit-andezit) de aici.

214. Remarcabil deza acordul dintre numele unității și supranumele imperial (r. 5 — 6) : *n(umerus) sing(ularium) Brit(annicorum) Philippiani* ; cu acestea din urmă se acordă și *devoti* : cf. nr. 59 : *alta I Hisp(anorum) Camp(agnum) Philipp(iani) devoti num(ini) maiestat(i)que* (sic). Vezi încă IDR, II, 326 (Romula : vezi și nr. 325) : *Leg(io) XXI/II Pr(imigenia) p(ia) fi(delis) Philippi-anorum*.

217. Fragmentul de altar dolichenian a fost menționat mai întîi de I. I. Russu, SCIVA, 33, 1982, 4, p. 419.

244. Nu ar fi fost inutilă o încadrare cronologică a comenzii lui C. Caerellius Sabinus asupra legiunii XIII Gemina : la Apulum, personajul este atestat prin cîteva inscripții (sub *Commodus*) (vezi PIR, II², 1936, p. 56 — 57, nr. 161).

268, 270. Inscripțiile legiunii II Adiutrix pia fidelis și vexilației legiunii VI Ferrata au fost prezentate, în afară de emisiunea radio citată, de H. Daicoviciu și colectivul șantierului Sarmizegetusa Regia, în *Materiale și cercetări arheologice. A XV-a sesiune anuală de rapoarte*, București, 1983, p. 232 — 233.

276. În r. 5, *STA* (începutul gentiliciului *Statius*) era, evident, ligatura *S + T* — cum se vede în fotografie (și o menționează înșiși editorii), dar nu apare în desen.

296. Forma *Dule[---]*, pentru *Dolichenus* o regăsim în Pannonia, la Brigetio (RII, II, 523 : *ex region. Dulea* ; cf. *ibidem*, 522 : *cives Surus ex reg. Dolica*). Este o redare orientată din care a derivat și actualul Tell-Duluk iar nu o formă locală („poate apropiat prin

etimologie populară (cf. lat. *dulcis*"), cum crede Russu.

391. Dacă siglele M.A. sînt *praenomen-ul* și *nomen-ul* lui *Superianus*, ele pot fi eventual și ale lui *Süpf--fnatus* (deși în mod normal ar fi trebuit să fie, totuși, M.A. A.A.).

La aceste observații concrete, se adaugă altele, de caracter general.

Mai întâi, de ordin bibliografic. Astfel, nu sînt citate o serie de lucrări de referință, precum contribuțiile lui P. Merlat, *Répertoire des inscriptions et monuments figurés du culte de Jupiter Dolichenus*, Rennes, 1951, și *Jupiter Dolichenus. Essai d'interprétation et de synthèse*, Paris, 1960 (în special interesantele observații asupra inscripțiilor dolicheniene de la Ampelum), sau H. Devijver, *Prætoriana militiarum equestrium quaeruntur ab Augusto ad Gallienum*, Leuven, I—II—III, 1976—1977—1980. Citarea bibliografiei este „selectivă” (=subiectivă: se omit nume de autori și titluri de studii, mai ales cînd părerile acestora nu concordă cu vederile editoru-

lui HDB, III/3): în schimb, se dau „lungi” citate cu conținut deseori identic din publicații (mai vechi) maghiare și germane și din CIL, repetînd prezentarea românească din *lemna*.

O problemă ridică și de data aceasta ilustrația. În numeroase cazuri, fotografiile sînt inutilizabile (vezi nr. 16, 50, 53, 66, 81, 83, 84, 88, 90, 94, 107, 110, 118, 120, 141, 158, 159, 190, 218, 232, 247, 263, 291, 294, 299 a, 305, 315, 364, 368, 393, 398, 410, 435, 437, 438, 449 — pentru a nu cita decît cazurile cele mai „sugestive”). Ca și la fasciculele anterioare (1 și 2) ale vol. III, I. I. Paisu se inversează a publica ilustrația foto în text — unde esența reproducerii fotografice permite adesea doar distingerea conturului monumentului și a unor detalii sculpturale (aceasta ne face să ne îndoiem de exactitatea unor lecturi: vezi, de exemplu, nr. 114).

Este regretabil, astfel, că o lucrare de asemenea amploare, departe de a fi mai „frînă” decît arama, rămîne tot provizorie.

Constantin C. Petolescu

TOTIU TOTEV, *Manastirât v „Tuzlalăka” — centâr na risuvanata kermika v Preslav prez IX—X v*, Sofia, 1982, 80 p., 69 fig.

Tuzlalăka este o terasă înaltă situată la 35 km spre răsărit de Preslavul Mare. Ea se află pe malul drept al râului Tiča. În epoca medievală la Tuzlalăka se găsea o mănăstire, despre care acum, la capătul unor repetate campanii de cercetări arheologice, se știe că a fost centrul de producție al ceramicii pictate, atât de des întâlnite în cea de-a doua capitală a primului stat bulgar, adică la Preslav.

Primele săpături arheologice au fost efectuate de către Iordan Gospodinov, dar volumul pe care-l prezentăm cuprinde rezultatele investigațiilor din 1968 și 1969, făcute de un colectiv condus de Totiu Totev.

După o descriere minuțioasă a bisericilor, capelei și a tot ceea ce ține de mănăstirea care a funcționat aici în sec. IX—X, autorul se oprește îndeaproape asupra atelierului de ceramică pictată. Acest atelier se afla amplasat în partea de sud-vest a curții exterioare a mănăstirii de la Tuzlalăka. Firește, existența la Tuzlalăka a unui atelier de această natură a fost determinată de împrejurarea că în imediata apropiere se găsesc depozite de argilă, cum și apa necesară frământării lutului. Ceramica „fabricată” la Tuzlalăka se prezintă, în primul rînd, sub forma unor plăci (lamele). Acestea au fost folosite, înainte de orice, la decorarea marilor construcții de la Preslav, opera țarului Simeon (893—927), cel care a mutat capitala statului bulgar aici, aducînd-o de la Pliska.

Lucrătorii ceramiști erau înșiși călugării mănăstirii de la Tuzlalăka. Totiu Totev socotește că ceramica modelată dintr-o pastă mai puțin pură și decorată cu desene oarecum

nedibaci executate marchează faza de început a atelierului de la Tuzlalăka.

În afară de plăcile pentru decorare aici se mai „fabricau” ceramice semicilindrice recurbate sau rectangulare, platouri și farfurii bogat ornamentate, cum și icoane, dintre care unele sînt în relief.

Se știe că în zona Preslavului existau și alte asemenea ateliere ceramice. Autorul crede, însă, că prioritatea o deținea atelierul de la Tuzlalăka: aceasta, nu numai din punctul de vedere al încadrării cronologice, ci și din cel al bogăției decorului pieselor ceramice, a gamei variate a culorilor și frumuseței execuției.

Pe bună dreptate remarcă Totiu Totev tehnica deosebit de precisă în realizarea icoanelor pictate și a celor în relief. Meșterii care le-au executat trebuia să fi beneficiat de o largă experiență împletită cu o îndemnare ieșită din comun. Dintr-uni „numit puțet de vedere ei erau niște artiști în cei mai depîn înțeles al cuvîntului. Mai mult, acești meșteri erau cunoscători buni ai sistemului cultural și al reprezentărilor de sfînti ca să nu mai vorbim de regulile iconografice în ceea ce privește compoziția și tipul figurilor. Ei cunoșteau, de asemenea, detaliile dogmatice ca și primele modele ale artei plastice creștine, create în Palestina, Siria, Egipt Asia Mică și Constantinopol.

Volumul se încheie cu citeva concluzii privind locul mănăstirii și al atelierului ceramic de la Tuzlalăka în contextul atelierelor din jurul Preslavului în secolele IX—X.

Petre Diaconu